

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 43–53
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 43–53
DOI: <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.43-53>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477)«16»:27-67

© Лариса Шваб* (Луцьк)
© Юлія Токарська** (Луцьк)

НОВАЦІЇ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ

У статті розкрито питання появи нових ідей та змістів в українській суспільно-релігійній думці в першій половині XVII ст., зумовленої змінами, що відбулися в Київській митрополії після укладання унії з Римом. Звійована православна традиція шукала нові прояви в ідеях інтелектуалів, а згодом і в практиці церковного життя. У статті характеризуються найвпливовіші із них: піднесення Руської Церкви до колишнього давньоруського блиску; «Богохранимість» міста Києва – другого руського Єрусалима, «Києва – серця слов'янського православного світу», як столиці нової спільноти в «Річі Посполитої Народу Руського»; популяризацію генеалогічних легенд руського православного панства, відданих гнаній Православній Церкві; узгодження між теологічними принципами католиків і православних, здійснене Петром Могилою тощо. Тож інтелектуальну релігійну думку початку XVII ст. урухомила пам'ять про «добру старовину», в якій дошукувалися національної ідентичності, опертої на православну традицію. Кінцевою метою цих інтелектуальних пошуків мало стати піднесення авторитету Православної Церкви та її провідників.

Ключові слова: руська віра, Руська Церква, «Київ – другий Єрусалим», київське письменство XVII ст.

Larysa Shvab (Lutsk),
Yulia Tokarska (Lutsk)

INNOVATIONS OF SOCIO-RELIGIOUS THOUGHT IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 17th CENTURY

Abstract. The article analyzes the polemical socio-religious thought in Ukraine after the Union of Brest and the Union of the Kyiv Metropolitanate with Rome, aimed at finding the lost Orthodox tradition and reviving the idea of «God's protection» of the city of Kyiv in the Russian Orthodox intellectual tradition of the early 17th century. After-union period in Ukrainian realities is characterized as crisis in the sense of decline of religious life, Russian bourgeoisie and fraternal movement and deviation from the policy of support of the Orthodox princely families. The entire plan of church reform, cultural and national revival of the «Commonwealth of the Russian People» was undermined in its foundations. Therefore, the intellectual religious thought of the early 17th century took into account the memory of the «good old days», when national (regional) identity based on the Orthodox tradition was searched. However, from the point of view of the continued existence of the Orthodox Church, the defeat was only partial, as K. Ostrozkyi and his

* к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та філософії Волинського національного університету імені Лесі Українки.

PhD in History, Associate Professor, Department of World History and Philosophy, Lesya Ukrainka Volyn National University.

orcid.org/0000-0002-9202-8910

e-mail: lesyashvab@gmail.com

** аспірантка кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Postgraduate student, Department of History of Ukraine and Archaeology, Lesya Ukrainka Volyn National University.

[orcid.org/https://orcid.org/0000-0001-6076-0384](https://orcid.org/0000-0001-6076-0384)

e-mail: yuliya.tokarska@gmail.com

supporters among the nobility, clergy and burghers managed to preserve the Orthodox Church structure. The Cossacks demanded a rethinking of this new reality by intellectuals of the post-Brest era and Ukrainian polemicists were forced to look for an independent base for their socio-religious thought. The way out of the crisis was understood by Petro Mohyla, who was ready to recognize the primacy of the Pope in order to preserve the internal independence of the Church.

Keywords: *Russian faith, Russian Church, “Kyiv – the second Jerusalem”, Kyiv literature of the 17th century.*

Поунійні реалії початку XVII ст. в Україні хоч і заявили про себе кризою суспільно-політичного й релігійного життя, витворювали нове, хоча й оперте на етнічну пам'ять про релігійне життя, школу, письменство поняття «Русь» як «громадське тіло» «Річі Посполитої Народу Руського», протиставляючи її Річі Посполитій Польській¹, як писав автор «Перестороги» Юрій Рогатинець². Україна мислиться батьківщиною Герасимові Смотрицькому в «Ключі царства небесного» (1587), бо «благословенство і ласку на світі в Бога і Творця свого беруть ті, у батьківщині та добрах яких не дідичить чужак і коли не втікають і не забувають...»³. Йосиф Верещинський закликає підняти колишню славу України, звести її з руїн і дорівняти у правах, вольностях і в потузі до поляків та литовців⁴. Іван Вишенський, відкидаючи суспільство і вимагаючи повного аскетизму⁵, та й народу він не знає і «...в бесіді з ним не спілкувався...»⁶, так назветься «Іоанн русин Вишенський» й визнаватиме себе апостолом руського народу.

Про «націю» уніати сказали в передмові до книги «Унія, або виклад попередніх артикулів, до з'єдинення Греків з костелом римським...» (1595). Проте серед уніатів так було не завжди, бо до культури на ґрунті православному вони ставляться негативно, а ще обтяжені думкою, що «штурмують вони єдність та церковну згоду», як про це пише в «Унії...» – відповіді клірику Острозькому Іпатій Потій⁷.

У вістці про «добру старовину», що понесло XVII ст., дошукувалися ідей національної (регіональної) ідентичності, покладеної на православну традицію – руська віра, Руська Церква, письменство і «Київ – другий Єрусалим», без московського сліду у ній⁸. Останнє ствердження, щоправда, не є загально визнаним. О. д-р Ісидор Нагаєвський, наприклад, пише: «Щойно по виїзді митрополитів із Києва на північ та оснування там патріархату 1589 р., що стало безпосередньою причиною переходу Української Церкви під безпосередню юрисдикцію Риму в 1596 році...»⁹. Але у згаданому творі «Унія» мовиться лише про дбання за прозріння народу руського, який не відає правди про загублену єдність Римської і Грецької Церков та й звідки знати має, якщо книг мовою руською не пишеться...¹⁰.

Ідеї «доброї старовини» витворювалися у несприятливих суспільно-політичних умовах: змаліло, урухомлене «реформаційною західноєвропейською динамікою» і трансформоване львівським міщанством у другій половині XVI ст.¹¹, релігійне життя; міщанство як рухомий фактор суспільного руського життя цілком занепало; зовнішні сили, на які спиралися львівські братчики, разом із внутрішньою кон'юнктурою, як-то статус руських міст, також занепали; протестантський світ, що вважав своїм обов'язком підтримувати боротьбу православних проти уряду і клерикальної партії, змалів. Острозькі й інші православні князі програли протистояння з королівською владою, – Берестейський собор відбувся і унія Київської митрополії з Римом була проголошена й частково втілена у життя, а самі князівські родини або вимерли, або втратили свою опозиційність до короля і відійшли від політики підтримки Православної Церкви¹². А щось мало об'єктивно-неминучі наслідки: у 1608 р. помер патрон руського православ'я князь К. Острозький¹³.

Львівська громада переживала тяжкі часи. Про це добре свідчить «Лямент до короля», написаний для братських послів, висланих на варшавський сейм на початку 1609 р., у якому вони благають його Королівську Милість захистити від вигублення і дати їм «пашу яку», позаяк вони є добром Речі Посполитої. «Просим справедливости святоє и ратунку, абы мы до ровных волностей з народом Польским были припущены», – ляментують вони до короля¹⁴. Послам доручалося, виголошуючи цю промову, домагатися, аби українське міщанство Львова було зрівняне у політичних і економічних правах, у відправленні церковних обрядів із польським. Коли ж таке зрівняння неможливе, тоді щоб у Львові було запроваджене окреме руське право, як у Кам'янці-Подільському. Коли б і таке

визналося за неможливе, то щоб Львівській Русі були надані права, якими користуються львівські вірмени¹⁵. Михайло Грушевський про таку ситуацію писав так: «В таких умовах, розуміється, не було що думати про провід в національній організації «Річі Посполитої Народу Руського», взагалі про яку-небудь ширшу акцію»¹⁶.

Православні залишилися без ієрархії: львівський владика Єремія Тиссаровський завдячував своє становище кривоприсязі, бо згодився прийняти унію і тільки так дістав королівське підтвердження на єпископство Галицьке, Львівське і Кам'янець-Подільське, а потім своєї присяги не дотримав та від 1610 р. лишився єдиним православним єпископом Речі Посполитої¹⁷. У таких умовах, як бачиться, не було надії утримати православну ієрархію при королівському праві надавання. Весь план церковної реформи і культурно-національного відродження «Річі Посполитої Народу Руського», «так своєрідно скомбінований з елементів реформаційного народоправства і канонічного клерикалізму царгородського патріархату, був підкопаний в своїх основах»¹⁸.

Разом із тим, як пише Сергій Плохій, із погляду дальшого існування Православної Церкви, програш був тільки частковим, оскільки К. Острозькому та його прибічникам із числа шляхти, духовенства і міщан таки вдалося зберегти православну церковну структуру. В перші десятиліття XVII ст. вона змогла вистояти у боротьбі з підтриманою королем Уніатською Церквою значною мірою завдяки підтримці середньої та дрібної шляхти. Разом із тим ця Церква потребувала нового протектора, більш потужного та рішучого, ніж дрібношляхетська клієнтела колишніх православних магнатів. Гнана урядом Церква змогла знайти таку підтримку та захист тільки в особі іншої опозиційної уряду сили, а саме української козаччини¹⁹. Вони були потенційно здатні продовжити князівську традицію захисту та підтримки Православної Церкви, утрачену окатоличеними і полонізованими князівськими родами²⁰. Козаччина вимагала переосмислення цієї нової дійсності інтелектуалами післяберестейської доби.

Симон Пекалід, придворний поет князів Острозьких²¹, у поемі «Про острозьку війну під П'яткою проти низових» (1600) представив конфлікт козаччини з домом Острозьких²². У частині «Генеалогія роду Острозьких» князі були представлені у блисківі успадкованої київської традиції, як нащадки князя Володимира та інших правителів Київської Русі: «Роду історія: славиться років сімсот герб Острозьких / Пращури знатні його та могутні, якими Русь наша / Славилась завжди...»²³. Серед прашурів Острозьких С. Пекалід згадує Руса, Кия, Рюрика, Ігоря, Ольгу, Святослава, Володимира, Ярослава, Мечислава та Романа – міфічних та реальних князів. Його слова «впліталися в загальний хор реанімування ідеї «богохранимості» міста (Києва) – «другого Єрусалиму» в руській православній інтелектуальній традиції початку XVII ст.»²⁴. За відправну точку служила легенда про Київ – «матір руських земель», але вона ж потребувала нового осмислення. Його здійснили руські інтелектуальні кола продовж 1620–1640 рр. Так «Україна-Русь, озброєна латинським досвідом, «творила власну версію міфу «трансляції столиць» як одного з доказів безперервності й тяглості власного історичного буття», – пише Наталія Яковенко²⁵.

Багато пізніше, 1674 р. автор «Синопису» поставить Київ – серце слов'янського православного світу²⁶ – у центр династичної історії «народу російського». А в міжчассі українські мислителі розвивали ідею «богоспасаємого міста Києва, второго руского Иерусалима, прынаймней в духовных пильных потребах, минаючи униатскую безбожную яму, если мило спасение, абы ся лінил приходити и присилати», – слова з окружного послання митрополита Іова Борецького (15 XII 1621), процитовані Степаном Голубєвим²⁷.

І хоча Ігор Шевченко пише лише про «відшуковування» історичної тяглості, у ті чи інші «докази» якої їхні автори вірили «мабуть, не більше, ніж в існування Геракла чи Апполона»²⁸, таємна висвята ієрархів Православної Церкви єрусалимським патріархом Феофаном відбулася таки в Києві. До цього київські митрополити перебували ближче до Варшави – у Львові, в Новоградку, в Бересті²⁹, а до поділу Київської митрополії – у Москві. Багато де, окрім як у Києві.

Із формального боку ця акція була протиправною, однак її учасники не сумнівалися у своєму моральному праві. Обґрунтовуючи і пропагуючи власну правоту, новопоставлений митрополит Іов Борецький та ієромонах (від 1624 р. – архімандрит) Києво-Печерського монастиря Захарія

Копистенський упродовж 1620-х рр. напишуть кілька творів, що стануть програмовими для діячів київського церковного кола, а також для Петра Могили та його оточення. Йдеться про трактат Захарії Копистенського 1621 р. «Палідонія или Книга оброну», маніфест «Protestacja» («Протестація і благочестива юстифікація»), написаний І. Борецьким до короля Сигизмунда III, «Justifikacja niewinności» («Виправдання невинуватості») Мелетія Смотрицького (Вільно, 1623), так званий «Густинський літопис» (1624–1627). Як гранично точно зауважила Наталія Яковенко, «...Копистенський і Борецький «сконструювали» основний каркас «ідеологічної батьківщини» мешканців України-Русі, спільної і для князя, і для купця, і для ремісника, і для козака»³⁰. Тож від кінця XVI ст. можемо говорити про новий суб'єкт – руський народ як етнічну сукупність, на протигагу руському народові, ототожненого з «руською шляхтою», а отже і про процеси централізації й об'єднання. Такий розвій мав подвійну конотацію: з одного боку, уявлення про соціальну рівновагу, право і справедливість таки покладалося на культ тяглості «старовини», з іншого – формувало вкрай консервативні життєві орієнтації³¹. Тому кожна новація, в тому числі ідея об'єднання церков і створення патріархату в Києві, вбиралася у шата «старовини» і відшукувала уявні паралелі в минулому.

Щира оборона заповітів батьків у книжників 1620-х рр. – Герасима Смотрицького, Клірика Острозького чи Івана Вишенського – звучить уже не так переконливо. Проте, відсторонюючись від новацій нової конфесійної реальності, Захарія Копистенський, Іов Борецький, по суті, упроваджують їх на ґрунті православного. Захарія Копистенський системно пов'язує східнохристиянське вчення з історією Руської Церкви, яка у нього асоціюється із Києвом. І тепер для Копистенського не важить багато, що знать відвернулася, бо Церква вистояла і перебуває під опікою Бога. Мовиться про твір З. Копистенського «Палінодія» (1622) порівняно з «квилінням» Мелетія Смотрицького у його відомому творі «Треносі, тобто плачі Єдиної Святої Вселенської Апостольської Східної Церкви...»³² (1610), що має стверджувальні мотиви. Проте саме М. Смотрицький був активним ініціатором і учасником об'єднання українських Церков, першим з руського ієрархічного середовища висловився на користь патріархату.

Михайло Коялович пояснює це тим, що М. Смотрицький «...увійшов у саму колію життя православних, якою так захоплювався на віддалі і коли охололи його колишні почуття, він усвідомив необхідність захищати православну істину серйозними, розумними даними науки. Дані ці до сих пір вивчали в науці латинській чи протестантській. Надмірна вразливість відносила його то в один, то в інший бік., а коли довелося дати відповідь, чи то в одній, чи іншій системі, то М. Смотрицький виявив нездатність своєї підготовки і сили свого розуму. Він дійшов до висновку, що обидві системи сильні, що істина відносна, і що все тут залежить від бажання і вміння переконувати»³³. Першою причиною М. Коялович називає упереджене ставлення витонченого й інтелігентного М. Смотрицького, сина ректора Острозької Академії Герасима Смотрицького, до грубих і неосвічених мирян (братчиків), які разом із ієрархією засідали на соборах³⁴. М. Смотрицький надав справі суто церковні та релігійні форми і, як вважає Андрій Великий, «розгонив на дальші десятиліття невластиву боротьбу»^{35, 36}. «Тренос» появився у Вільні, на польській мові, в Свято-Духівській друкарні накладом Віленського братства. Тому що книжка могла викликати заколот у державі та зашкодити інтересам Корони в її змаганні за московський трон, із наказу короля Сигизмунда III було встановлено розслідування про цю справу. Друкарів арештували, книгу конфіскували, принаймні ті примірники, що були у видавництва³⁷, покарали писаря і управителя друкарні Карповича, книгу заборонили продавати і купувати під загрозою кари у розмірі 5 тисяч злотих. Самої книги все ж не вдалося знищити і вона з Литви дісталася на Волинь і Русь, і навіть у Московщину. Щоб обмежити її вплив, проти книги і автора виступив Петро Скарга. В 1610 р. вийшла відповідь «На тренос і плач Теофілія Ортолога до Русі, грецької віри, пересторога», де показано, що «Тренос» не є перекладом з грецької мови, і що книга насичена протестантським духом. Другу відповідь написав колишній студент римської Колегії св. Анастасія Ілля Мороховський, згодом – після смерті Потія – єпископ Володимирський, під заголовком «Парегорія, тобто успокоєння злісного плачу мнимої святої східної Церкви, видуманого Теофілом Ортологом» (1612 р.).

Активність київського інтелектуального осередку стрімко зростає за час перебування на митрополичому престолі Петра Могили (1633 – 1647).

1635 р. у друкарні Києво-Печерського монастиря надруковано «Paterikon» Сильвестра Косова³⁸ – польський переклад (переказ) Києво-Печерського патерика за текстом 2-ї Касьянівської редакції³⁹. С. Косів уперше коментував докладно сформульовану в «Густинському літописі» концепцію п'ятиразового хрещення Русі⁴⁰, яка підкреслювала давність і безперервне тривання християнської традиції, нібито зародженої у Києві з апостольських часів. Головний пропагандистський акцент праці задекларовано в передмові: «Як колись говорив один з єгипетських монахів: Проголошуй громоподібним голосом: Київ наш є небом»⁴¹. Тож до Києва, немов до неба, належить у молитвах звертатися християнам, якщо вони хочуть врятувати душу⁴².

Суттєві зміни у київському письменстві 1630–1640-х рр. знає теза З. Копистенського про те, що світська знать є річчю мало суттєвою для «справжньої» Церкви. Утвердження на митрополитстві П. Могили, людини з найвищих аристократичних кіл, робило цю думку менш актуальною, ніж за часів І. Борецького. Через культивування геральдичних віршів і популяризацію генеалогічних легенд руського православного панства тепер виразно наголошувалося на присутності у Руській Церкві сильних світу цього⁴³. Щоправда, сам П. Могила у виданому 1644 р. Києво-Печерською друкарнею трактаті «Lithos»⁴⁴, відкидаючи закиди свого опонента К. Саковича (твір писався як відповідь на його книгу «Perspektiwa» (1642)), що Руська Церква нібито не має майбутнього, бо її покинула здатна оборонити віру знать, посилається на біблійне «не надійтесь на князів, на людського сина, бо в ньому спасіння немає» (Пс. 146,3). П. Могила нагадує читачеві: християнська церква взяла початок не від панів, а від убогих рибалок, а щодо Русі – то вона має захист самого Христа⁴⁵.

Проте далі декларацій такого роду ні сам П. Могила, ні люди з його оточення не заходили. Ігнатій Оксенович-Старушич, наближена до П. Могили особа, намісник Києво-Печерського монастиря і ректор Київської колегії 1641 р. в погребовій проповіді на смерть князя Іллі Четвертенського висловлює думки, далекі від доктрини про «убогих рибалок» як єдиних носіїв благодаті, кажучи про два стани «підданий» і «владний», стверджує, що «владні» походять від князів, які в гідності (зацності) своїй світять на земному небі⁴⁶. Княжа кров їхніх родів – мотив не новий. Але є у цьому тексті побожність уперше пов'язують із відданістю гнаній Православній Церкві. Більше того, автор прямо протиставляє вірних православ'ю кн. Четвертенських покатоліченим княжим родам⁴⁷. Над «князями світу цього», як переконує автор, мусить височіти Православна Церква, яка забезпечить міцний фундамент тривалості їхніх родів⁴⁸, остерігаючи перед наверненням у католицизм. П. Могила нагадує про те саме, прохаючи «не спокушатися відпаданням від істинної віри»⁴⁹.

Про ідею керівної ролі Церкви в житті русинів – багатих і бідних, знатних і простолюдинів – читаємо у «Требнику» Петра Могили 1646 р.: «Архієреї повинні вівцю напучувати життям і наукою, а не вівця архієреїв»⁵⁰. Зважмо на думку Н. Яковенко, що такі акценти відповідають організаційному зміцненню Католицької Церкви в потридентських реформах, і були доволі новим для руської конфесійної свідомості⁵¹. У З. Копистенського теза про лідерську місію Церкви передбачає її спасительні завдання, а не диктат.

Згадана зміна опиралася на суб'єктивні й на об'єктивні причини. Однією з таких є властолюбивий, жорсткий характер П. Могили, добре відомий його сучасникам, про що ретельно описав Ф. Тітов у критичній праці «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования С. Голубева»⁵². Сучасник П. Могили Йоаким Єрлич повідомляє про смерть П. Могили в «Хроніці» й у трьох рядках складає йому стриману похвалу. А далі на довгих сторінках описує інший бік життя П. Могили: він і підступний, і жорстокий, і срібллюбивий, і віроломний⁵³. Зрештою, про П. Могилу в XIX ст. писали різне: наприклад, Е. Голубинський був ревним противником піднесення і оправдання дій П. Могили; із ним не погоджувалися С. Голубев і Ф. Тітов.

Сам П. Могила у передмові «Тріодіона» (1640; Лаврська друкарня) заявляв: «В тій Російській землі, з натхнення Духа Святого взявши уряд Російський Архієрейський, я мушу предначальствувати

всім, ідучи до царства небесного...»⁵⁴. Тут та в інших відомих творах – передмові-посвяті П. Могили до Федора Проскури Суданського⁵⁵ в «Учительній Євангелії», виданій у 1637 р. в Лаврській друкарні⁵⁶, в «Требнику Петра Могили» (1646) та ін. – містяться мотиви «повеління». Ось як про це сказано у «Требнику»: «...Нині ж благословінням, і повелінням... Петра Могили».

Суть таких наголошувань – в необхідності організаційного оновлення Руської Церкви, здійсненого в ході «православної Контрреформації», яке б стрімко піднесло її роль. Піднесення Києва – «трони митрополії» бачився як спосіб такого оновлення і скріплення Церкви. У панегіриках новопоставленому митрополитові П. Могилі сучасники проголошують, що на нього чекають у Києві «руїни Софії» і київські «мури», що височать від Ярослава Мудрого («от Ярослава»). Очікування панегіристів – це піднесення Руської Церкви до колишнього давньоруського блиску, її відбудова з цих-от «руїн», і то саме там, де вона започатковувалася, – в Києві⁵⁷. Другий пункт очікувань не так прямолінійно виказаний, але очевидний – повернення митрополичої столиці до Києва, що асоціюється в їхній уяві з відновленням «руського правопорядку», позаяк «перед тим Россія славу й багато патронів мала»⁵⁸, нині ж вона у занепаді, але з появою могутнього покровителя грядуть кращі часи: «Маєш, Россія, юж тепер отміну / Фортуны, маєш триумфу годину : / Ото прав твоих Петр есть оборона, / Тарча Сіона», – пишуть в панегірику, надрукованому в Лаврській друкарні 1633 р.⁵⁹. Панегіристи післяберестейської доби піднесли авторитет Православної Церкви і її провідників, що мало забезпечити процвітання Церкви, «зацним панам» і всьому «народові Російському». Зусиллями З. Копистенського, В. Суразького, Клірика Острозького, І. Вишенського, виражених у пізньосередньовічній візантійсько-балканській традиції, було витворено ідейний ґрунт для висвячення православної ієрархії Антіохійським патріархом Феофаном у 1620 р.⁶⁰. Висвяченням ігумена Києво-Михайлівського монастиря, ректора Львівської братської школи в 1615 – 1618 рр., ректора Київської братської школи Іова Борецького Церква, хоча й нелегальним шляхом, відновила свою ієрархічну повноту і, як пише о. Стефан Барановський, були до того вагомими причини, бо «...в інтимних бесідах із уніатами чули про їх обмануті надії..., а відсилаємося ми тут до людей благочесних і посвячених у таємницю такої важливої справи»⁶¹. Такими були, як пише автор, «Іов Борецький – тоді митрополит Київський і Петро Могила – архімандрит печерський»⁶².

Утім, у «Требнику», богослужбовій книзі, П. Могила шукає узгоджень між теологічними принципами католиків і православних, що у повноті своїй проявляється у «Требнику»⁶³. При визначенні обрядів поодиноких таїнств, у випадку розходжень між східним і західним звичаєм, він узгоджує обидва звичаї та знаходить компроміс між теологічними принципами, наприклад, хрещення є довершене як через цілковите занурення у воду, так і через обливання водою, з голови почавши, до решти тіла. Кожна Церква, отже, зберегла першу чи другу форму хрещення, і трималася свого звичаю ще з давніх часів⁶⁴. За часів П. Могили Грецька Православна Церква поновлювала миропомазання не тільки католиків, але також і відступників, які його отримали в Православній Церкві. А П. Могила визнає, що три таїнства не можна ніколи поновлювати: це – хрещення, миропомазання і священство⁶⁵. За католиками, уніатами і відступниками визнавалися їхні хрещення і миропомазання⁶⁶. У частині, де мовиться про шлюб, молоді повинні промовити, чи давали слово кому іншому і чи знають про те присутні – це також настанова, наближена до католицького обряду⁶⁷. А ще у «Требнику» міститься прохання до ієреїв розмовляти під час вчинення таїнств чи то шлюбу, чи то поховання українською (руською) мовою⁶⁸. Про наполягання на примиренні П. Могилою православ'я із латинством пише А. Карташев: «Справжнє зближення і з'єднання церков було близьке аристократу Петру Могилі, а тотальна зрада з перебігом у чужий табір і плямування звідти його минулого було йому огидним»^{69, 70}. Підсумуємо твердженням Н. Яковенко у передмові до книги «У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галатовського» (2017) про те, що зусиллями П. Могили поєднання «грецької» і «латинської» традиції набули канонічного закріплення⁷¹.

Водночас, коли К. Сакович «напав» на Руську Церкву (і на уклад життя «россійського народу») у творі «Епанотрісис albo Perspektywa u objaśnienie błędów, herezję u zabobonów w Grekoruskiej cerkwi Disunitskiej...» (1642), П. Могила рішуче став на оборону православ'я в «Літосі». Він відкинув підпорядкування Православної Церкви папі⁷², але і не був проти зближення з Римською Церквою.

«Східна Церква завжди просить Бога про з'єднання церков⁷³, – відповідає К. Саковичу. Тож, як писав Володимир Завитневич, «...ми маємо справу не з яким-небудь сучасним московським наперсником, який сліпо вірить усяким небилицям і готовий піти на плаху через зміну одного слова в старій книзі, хоч би воно було втіленням глупоти...»⁷⁴.

Отже, українські полемісти, маючи завдання обороняти свою віру від навали західних конфесій, поставлені віч-на-віч з представниками тих конфесій, вимушено шукали самостійного ґрунту для своєї суспільно-релігійної думки. Вони твердо стояли на засадах Східної Церкви, але не могли цілковито прийняти ні специфічно-візантійського висвітлення тих засад, ні католицького, ні тим більше московського з його самовпевненим догматизмом, з обмеженою полемікою з іншим конфесійним світом. А таку мову потрібно було знайти, бо полеміка не могла обмежуватися лише формальним фіксуванням різниці позицій, а мусила заглибитися до самих основ того чи іншого світогляду та переглянути їх цінність з догматичного і церковно-правничого погляду. У цьому словесному двобої не було переможців чи переможених. Серединний шлях, якого прагнув досягнути П. Могила, і був єдиним виходом із ситуації: поступитися у другорядних справах, щоб відстояти суттєві. Митрополит був готовий визнати примат Римського папи серед патріархів заради збереження східного обряду і внутрішньої самостійності Української Церкви.

¹ Юрій Рогатинець (? Йов Борецький), *Пересторога, вельми потрібна на потонні часи православним християнам 1605 – 1606 року* [Perestoroha, velmy potrebna na potonni chasy pravoslavnykh khrystyianam 1605 – 1606 roku], <http://izbornyk.org.ua/suspil/sus34.htm>

² Існує кілька припущень щодо того, хто є автором «Пересторог»: чи Юрій Рогатинець – заможний львівський міщанин, очільник Львівського братства, чи Іов Борецький у Львівському періоді свого життя, чи синодальний вікарій Григорій Василевич, чи львівський священник Андрій Вознесенський. Гіпотезу про те, що «Перестороги» написав Рогатинець, висунув Іван Франко у статті «Z dziejów synodu Brzeskiego».

³ *Тисяча років української суспільно-політичної думки: в 9-ти томах* [A Thousand Years of Ukrainian Socio-Political Thought: in 9 Volumes], Київ, Дніпро, 2001, т. 2, кн. 1 (XVI ст.), с. 315.

⁴ *Тисяча років української суспільно-політичної думки* [A Thousand Years of Ukrainian Socio-Political Thought: in 9 Volumes], с. 408–425.

⁵ А. Кримський, *Иоан Вишинский, его жизнь и сочинения* [Ivan Vyshenskyi, his Life and Papers], https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Retsenziia_na_Franko_I_Ivan_Vyshenskyi_i_ioho_tvory.pdf

⁶ І. Вишенський, *Твори* [Essays], Київ, Дніпро, 1986, с. 178–189.

⁷ *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія* [Ukrainian Humanists of the Renaissance. Anthology], Київ: Наукова думка, 1995, ч. 2, с. 147–171.

⁸ М. Возняк, *Історія української літератури* [History of Ukrainian Literature], Львів, Накладом товариства «Просвіта», 1924, т. 3 (Віки XVI–XVIII).

⁹ І. Нагаєвський, *Об'єднання церкви й ідея патріархату в Києві: Історико-богословська студія* [The Unification of the Church and the Idea of Patriarchy in Kyiv: Historical and Theological Studio], Торонто, Українське видавництво «Добра книжка», 1961, с. 5.

¹⁰ *Русская историческая библиотека* [Russian Historical Library], Петербург, Типография А. М. Котомина и К., 1882, т. 7, кн.2, с. 115 – 117.

¹¹ М. Грушевський, *Історія української літератури* [History of Ukrainian Literature], Київ, Либідь, 1995, т. 6, с. 10.

¹² С. Плохій, *Від князя до гетьмана : образ «протектора» в українському православному письменстві 2 п. 16 – перших десятиліть 17 століття* [From the Prince to the Hetman: the Image of the «Protector» in the Ukrainian Orthodox Script the 2nd part of 16th – beginning of 17th Century], in «Осягнення історії : збірник наукових праць на пошану М. П. Ковалевського», Острог, 1999, с. 430.

¹³ С. Плохій, *Від князя до гетьмана : образ «протектора» в українському православному письменстві*, с. 430.

¹⁴ Д. Зубрицкий, *Летопись Львовского Ставропигиального Братства по древним документам* [Chronicle of the Lviv Stavropolegic Brotherhood according to Ancient Documents], СПб., Сенатская типография, 1849, с. 232.

¹⁵ Д. Зубрицкий, *Летописи Львовского Ставропигиального Братства*, с. 232.

¹⁶ М. Грушевський, *Історія української літератури*, с. 15.

- ¹⁷ Ю. Мицик, *Тиссаровський Єремія* [Tissarovsky Jeremiah], in «Енциклопедія історії України», Київ: Наукова думка, 2013, с. 85.
- ¹⁸ М. Грушевський, *Історія української літератури*, с. 12.
- ¹⁹ С. Плохій, *Від князя до гетьмана : образ «протектора» в українському православному письменстві*, с. 430.
- ²⁰ С. Плохій, *Від князя до гетьмана : образ «протектора» в українському православному письменстві*, с. 430.
- ²¹ Пекалід Симеон, *Про острозьку війну під п'яткою проти низових* [About the Ostroh War under Piatka against the Grassroots], <http://litopys.org.ua/suspil/sus32.htm>
- ²² *Українські гуманісти епохи відродження*, с. 40–77.
- ²³ Пекалід Симеон, *Про острозьку війну під п'яткою проти низових*, <http://litopys.org.ua/suspil/sus32.htm>
- ²⁴ Н. Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* [Parallel World. Research on the History of Conceptions and Ideas in Ukraine in the 16th – 17th centuries], Київ, Критика, 2002, с. 296.
- ²⁵ Н. Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, с. 296.
- ²⁶ І. Жиленко, *До історії використання топоніму «Русь», «Россія» в українській історіографії до XVIII ст., та, зокрема, автора «Синописа»* [To the History of the Use of the Toponym «Rus», «Russia» in Ukrainian Historiography up to the 18th century, and, in particular, the Author of the «Synopsis»], <http://litopys.org.ua/synopsis/syn05.htm>
- ²⁷ С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования)* [Kyiv Metropolitan Peter Mohyla and his Followers. (Experience of Historical Research)], Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883, т. 1, с. 263.
- ²⁸ І. Шевченко, *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття* [Ukraine between East and West. An Outline of the History of Culture till the beginning of the 18th Century], Львів, Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001, с. 186.
- ²⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 59 *Документи київської губернской канцелярії* [Documents of the Kyiv Provincial Chancellery], оп.1, спр. 6361, арк. 9, 14 зв., 15.
- ³⁰ Н. Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, с. 306.
- ³¹ Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, с. 309.
- ³² *Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.)* [Anthology of Ancient Ukrainian Literature (till the end of the 18th century)], Київ, Радянська школа, 1967, с. 163–168.
- ³³ М. Коялович, *Литовская церковная уния. Исследование* [Lithuanian Church Union. Research], СПб., Тип. Н. Тихменева, 1861, т. 2, с. 143.
- ³⁴ М. Коялович, *Литовская уния. Исследование*, с. 141–142.
- ³⁵ Між уніатами і православними.
- ³⁶ А. Великий, *З літопису Християнської України: церковно-історичні радіоредації з Ватикану* [From the chronicle of Christian Ukraine: ecclesiastical and historical radio reports from the Vatican], Рим: Місіонер, 1999. т.4 (XVI–XVII ст.), с. 202.
- ³⁷ 36 примірників
- ³⁸ Архів Юго-Западной России [Archive of Southwestern Russia], Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1914, ч. 1. т. 8, с. 448–472.
- ³⁹ Ю. Ісиченко, *Києво-Печерський Патерик у літературному процесі кінця XVII – початку XVIII ст.* [Kyiv-Pechersk Paterik in the Literary Process of the late 17th – early 18th century], in «Українське літературне барокко : збірник наукових праць», Київ, Наукова думка, 1987, с. 223–225.
- ⁴⁰ П. Сас, *Концепція хрещення Русі Лаврентія Зизанія (До питання про методи ренесансного історизму в українській літературі та історіографії)* [Zazaniy Lavrentiy Concept of Rus' Christianization (On the Question of Methods of Renaissance Historicism in Ukrainian Literature and Historiography)], in «Записки НТШ», 1993, т. 225, с. 204–231.
- ⁴¹ *Архів Юго-Западной России*, с. 449.
- ⁴² *Архів Юго-Западной России*, с. 456
- ⁴³ Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття* [Ukraine between East and West. An Outline of the History of Culture till the beginning of the 18th Century], с. 186.
- ⁴⁴ *Архів Юго-Западной России* [Archive of Southwestern Russia], Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893, ч. 1. т. 9, с.1–414.
- ⁴⁵ *Архів Юго-Западной России*, с. 7.

- ⁴⁶ Українське літературне барокко, с. 250–256.
- ⁴⁷ Українське літературне барокко, с. 258.
- ⁴⁸ Українське літературне барокко, с. 267–268.
- ⁴⁹ Архив Юго-Западной России [Archive of Southwestern Russia], Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1887, ч. 1. т. 7, с. 49–132.
- ⁵⁰ *Евхологiон, або Молитвослов, или Требник, имiйя в себi церковная различная послiдованiя iереом подобающая. От святых апостол прежде, потомже от святых и богоносных отец в различных временах преданная. Нынi же благословенiем, и повеленiем... Петра Могили, митрополиты Киевскаго и проч [Evkhologhion, albo Molytvoslov, ili Trebnyk, imiia v sebitserkovnaia razlichnaia poslidovaniia iereom podobaiushchaia. Ot sviatykh apostol prezhde, potomzhe ot sviatykh i bohonosnykh otets v razlichnykh vremenakh predannaia. Nyni zhe blagosloveniem, i poveleniem... Petra Mohyly, metropolity Kyievskaho i proch]*, Киев, Друк. Києво-Печер. Лаври, 16.XII.1646, ч. 1, с. 934.
- ⁵¹ Н. Яковенко, *Паралельний свiт*, с. 320.
- ⁵² Хв. Титов, *Матерiали для iсторiї книжної справи на Вкраїні в XVI – XVII вв.*, Київ, 1924, с. 16–17.
- ⁵³ С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила*, с. 472.
- ⁵⁴ С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила*, с. 472.
- ⁵⁵ У інших примірниках до Богдана Стеткевича.
- ⁵⁶ *Евангеліе Учительное, або казаня на кодую неділю и свята урочистыі. През св. отца нашего Калліста, святiйшого архієпископа константинопольского и вселенского патріарху, по грецку написаное, а тепер повторе ново з грецкого и словенского языка на рускій переложенное благословеніем же и повеленіем ... Петра Могили [Evangeliie Uchitelnoe, albo kazania na koduii nediliu i sviata urochistyі. Prez sv. ottsa nashego Kallista, sviishego arkhiepiskopa konstantinopolskogo i vselenskogo patriarkhu, po gretsku napisanoe, a teper povtore novo z gretskogo i slovenskogo yazyka na ruskii perelozhennoe blagoslovenniem zhe i poveleniem ... Petra Mogily]*, Киев, Друк. Києво-Печер. Лаври, 25.VIII.1637, с. 3–11; Титов Хв. *Матерiали для iсторiї книжної справи на Вкраїні*, с. 323.
- ⁵⁷ М. Грушевський, *Исторія України-Руси [History of Ukrainian-Rus']*, Київ, Львів, Друкарня Барського, 1909. т. 7: Козацькі часи до р. 1625, с. 396–399.
- ⁵⁸ *Українська поезія: середина XVII ст.* [Ukrainian Poetry: the middle of the 17th century], Київ, Наукова думка, 1992, с. 63–64.
- ⁵⁹ *Українська поезія: середина XVII ст.*, с. 63–64.
- ⁶⁰ А. Карташев, *Очерки истории Русской Церкви [Outline of the History of the Russian Church]*, СПб., «Библиополис» Издательство Олега Абышко, 2004, т. 2, с. 283.
- ⁶¹ Ст. Барановський, *Дерманский настоятель Мелетий Смотрицкий как деятель в пользу соединения православных с униатами (1627–1629) [Derman abbot Meletii Smotrytskyi as an activist who supported the unification of the Orthodox with the Uniates (1627 – 1629)]*, in «Волынские Епархиальные Ведомости», 1875, № 14, с. 753–754.
- ⁶² Ст. Барановський, *Дерманский настоятель Мелетий Смотрицкий*, с. 753–754.
- ⁶³ А. Жуковський, *Петро Могила й питання єдності церков [Petro Mohyla and the Question of the Unity of Churches]*, Київ, Мистецтво, 1997, с. 168.
- ⁶⁴ *Евхологiон, або Молитвослов или Требник*, с. 8.
- ⁶⁵ *Евхологiон, або Молитвослов или Требник*, с. 192 (сторінка 192 помічена як 191).
- ⁶⁶ *Евхологiон, або Молитвослов или Требник*, с. 154
- ⁶⁷ *Евхологiон, або Молитвослов или Требник*, с. 407
- ⁶⁸ *Евхологiон, або Молитвослов или Требник*, с. 407
- ⁶⁹ А. Карташев, *Очерки по истории Русской Православной Церкви*, с. 287.
- ⁷⁰ С. Рождественский, *Петр Могила митрополит Киевский [Kyiv Metropolitan Peter Mohyla]*, in «Чтения в МП. О-ве истории и древностей рос. при Московском университете», Москва, 1877, кн. 1(100), с. 124.
- ⁷¹ Н. Яковенко, *У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятівського [In Search of New Sky. Life and Texts of Ioaniki Galyatovsky]*, Київ, Критика, 2017, с. 10.
- ⁷² *Лімос або камієн з просу правды церквіє світею православної рускїє на скрученіє falecznociemney Perspektivy або raczej paszkwili od Kassiana Sakowicza ... wypuszczony przez pokornego ojca Tuzebia Pimina.../ Pimin Eusebius (псевд.), Киев, Друк. Києво-Печер. Лаври, 1644, с. 411–414.*
- ⁷³ *Лімос або камієн з просу правды церквіє світею*, с. 415.
- ⁷⁴ В. Завитневич, *Палидонія Захарія Копистенського и єя место в истории западно-русской Церкви*, с. 376.

References

1. Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii [Archive of Southwestern Russia], Kiev, Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1887, ch.1, t. 7, 800 s.
2. Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii [Archive of Southwestern Russia], Kiev, Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1914, ch. 1, t. 8, 797 s.
3. Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii [Archive of Southwestern Russia], Kiev, Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1893, ch. 1. t. 9, 599 s.
4. Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii [Archive of Southwestern Russia], Киев, Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1904, ch. 1, t. 11, 772 s.
5. St. Baranovskii Dermanskii nastoiatel Meletii Smotritskii kak deiatel v polzu soedeneniia pravoslavnykh s uniatami (1627–1629) [Derman abbot Meletii Smotrytskyi as an activist who supported the unification of the Orthodox with the Uniates (1627 – 1629)], in “Vol.Ep.Vid”, 1875, №14, s. 750–764.
6. Evkholohion, albo Molytvoslov, ili Trebnyk, imiia v sebitserkovnaia razlichnaia poslidovaniia iereom podobaiushchaia. Ot sviatykh apostol prezhde, potomzhe ot sviatykh i bohonosnykh otets v razlichnykh vremenakh predannaia. Nyni zhe blahosloveniem, i poveleniem... Petra Mohyly, metropolity Kyievskaho i proch. Izdan. ...V 3 cg., Kiev, Druk. Kievo-Pecher. Lavry, 16.XII.1646, ch.1, 946 s.
7. S. Golubev, Kyevskii mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki. (Opyt istoricheskogo issledovaniia) [Kyiv Metropolitan Peter Mohyla and his Followers. (Experience of Historical Research)], Kiev, Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1883, t. 1, 576 s.
8. M. Hrushevskiy, Istoria ukrainskoi literatury [History of Ukrainian Literature], Kyiv, Lybid, 1995, t. 6, kn. 1, 332 s.
9. M. Hrushevskiy, Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukrainian-Rus’], Kyiv, Lviv, Drukarnia Barskoho, 1909, t. 7: Kozatski chasy do r. 1625, s.
10. Yu. Isichenko, Kyievo-Pecherskyi Paternyk u literaturnomu protsesi kintsia XVII – pochatku XVIII st. [Kyiv-Pechersk Paterik in the Literary Process of the late 17th – early 18th century], in «Ukrainske literaturne barokko : zbirnyk naukovukh prats», Kyiv, Naukova dumka, 1987, 180 s.
11. A. Kartashev, Ocherki istorii Russkoi Tserkvi [Outline of the History of the Russian Church], SPb., «Bibliopolis» Izdatelstvo Olega Abyshko, 2004, t. 2, 590 s.
12. Khrestomatiia davnoi ukrainskoi literatury (do kintsia XVIII st.) [Anthology of Ancient Ukrainian Literature (till the end of the 18th century)], Kyiv, Radianska shkola, 1967, 784 s.
13. M. Koialovich, Litovskaia tserkovnaia unia. Issledovanie [Lithuanian Church Union. Research], SPb., Tip. N. Tihmeneva, 1861, t. 2, 442 s.
14. A. Krymskyy, Ioan Vyshynskyy, ego zhyzn i sochinenia. [Ivan Vyshenskyy, his Life and Papers], https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Retsenzii_na_Franko_I_Ivan_Vyshenskyi_i_ioho_tvory.pdf
15. Litos abo kamien z procy prawdy cerkwie swietey prawoslawney ruskiey na skruczenie falecznociemney Perspektywy abo raczej paszkwilo od Kassiana Sakowicza ... wypyszczony przez pokornego ojca Tuzebia Pimina.../ Pimin Eusebius (psevd.) , Kiev, Druk. Kievo-Pecher. Lavry, 1644, 442 s.
16. Yu. Mytsyk, Tyssarovskiy Yereimia [Tissarovsky Jeremiah], in Entsyklopediia istorii Ukrainy Kyiv, Naukova dumka, 2013, s. 85.
17. I. Nahaievskiy, Obiednannia tserkvy y ideaia patriarkhatu v Kyievi: Istoriko-bogoslovська студія [The Unification of the Church and the Idea of Patriarchy in Kyiv: Historical and Theological Studio], Toronto, Ukrainske vydavnytstvo «Dobra knyzhka», 1961, 91 s.
18. Pekalid Symeon, Pro ostrozku viinu pid piatkoiu proty nyzovykh [About the Ostroh War under Piatka against the Grassroots], <http://litopys.org.ua/suspil/sus32.htm>
19. S. Plohiy, Vid kniazia do hetmana: obraz «protektora» v ukrainskomu pravoslavnomu pysmenstvi 2 p. 16 – pershykh desiatylyt 17 stolittia [From the Prince to the Hetman: the Image of the «Protector» in the Ukrainian Orthodox Script the 2nd part of 16th – beginning of 17th Century], in Osiahennia istorii : zbirnyk naukovykh prats na poshanu M. P. Kovalevskoho, Ostroh, 1999, s. 425–437.
20. Russkaia istoricheskaia biblioteka [Russian Historical Library], Peterburg, Tipografiia A. M. Kotomina i K., 1882, t. 7, kn. 2, 1820 s.
21. P. Sas, Kontsepsiia khreshchennia Rusi Lavrentiia Zazaniia (Do pytannia gro metody penessansnoho istoryzmu v ukrainskii literature ta istoriohrafii) [Zazaniy Lavrentiy Concept of Rus’ Christianization (On the Question of Methods of Renaissance Historicism in Ukrainian Literature and Historiography)], in «Zapysky NTSH», 1993, t. 225, s. 204–231.
22. I. Shevchenko, Ukraina mizh Shodom i Zahodom. Narysy z istorii kultury do pochatku XVIII stolittia [Ukraine between East and West. An Outline of the History of Culture till the beginning of the 18th Century], Lviv,

- Instytut Tserkvy Lvivskoi Bohoslovskoi Akademii, 2001, 250 s.
23. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arhiv v m. Kyievi, f. 59, Dokumenty kyivskoi hubernskoi kantseliarii [Documents of the Kyiv Provincial Chancellery], op.1, spr. 6361.
 24. Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky [A Thousand Years of Ukrainian Socio-Political Thought: in 9 Volumes], Kyiv, Dnipro, 2001, т. 2, kn 1 (XVI st.), 560 s.
 25. Ukrainska poeziia: seredyna XVII st. [Ukrainian Poetry: the middle of the 17th century], Kyiv, Naukova dumka, 1992, 679 s.
 26. Ukrainski humanisty epokhy Vidrozhennia. Antolohia [Ukrainian Humanists of the Renaissance. Anthology], Kyiv, Naukova dumka, 1995, ch.2, 429 s.
 27. A. Velykyi, Z litopysu Khrystyianskoi Ukrainy: tserkovno-istorychni radioreliatsii z Vatykanu [From the chronicle of Christian Ukraine: ecclesiastical and historical radio reports from the Vatican], Rym, Misioner, 1999, t.4 (XVI–XVII st.), 278 s.
 28. M. Vozniak, Istoria ukrainskoi literatury [History of Ukrainian Literature], Lviv, Nakladom tovarystva «Prosvita», 1924, t. 3 (Viky XVI–XVIII), 564 s.
 29. I. Vyshenskyi, Tvory. [Essays], Kyiv, Dnipro, 1986, 247 s.
 30. N. Yakovenko, Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI–XVII st. [Parallel World. Research on the History of Conceptions and Ideas in Ukraine in the 16th – 17th centuries], Kyiv, Krytyka, 2002, 416 s.
 31. N. Yakovenko, U poshukakh novoho neba. Zhyttia i teksty Yoanikiia Haliatovskoho, Kyiv, Krytyka, 2017, s.
 32. Yurii Rohatynets (? Boretskyi) Perestoroה, velmy potribna na potomni chasy pravoslavnym khrystyianam 1605 – 1606 roku [Perestoroה, velmy potribna na potomni chasy pravoslavnym khrystyianam 1605 – 1606 roku], <http://izbornyk.org.ua/suspil/sus34.htm>
 33. I. Zhylenko, Do istorii vykorystannia toponimu «Rus», «Rossia» v ukrainskii istoriohrafii do XVIII st., ta zokrema, avtora «Synopsysa» [To the History of the Use of the Toponym «Rus», «Russia» in Ukrainian Historiography up to the 18th century, and, in particular, the Author of the «Synopsis»], <http://litopys.org.ua/synopsis/syn05.htm>
 34. D. Zubrytskyi, Letopis Lvovskogo Stavropigialnogo Bratstva po drevnim dokumentam [Chronicle of the Lviv Stavropegic Brotherhood according to Ancient Documents], SPb., Senatskaia tipografiia, 1849, 197 s.